

नासदीय सूक्त

अर्थ

डॉ. प्रा. के. वा. आपटे

भावार्थ संगती

श्रीदासराम, सांगली

प्रकाशकाचे चार शब्द

प. पू. श्री दासराम महाराज तथा श्रीदादा यांचे पितृदेव श्रीमामामहाराज केळकर यांच्या जन्मशताब्दी महोत्सव पर्वणीस "नासदीय सूक्त" प्रकाशित करण्याची सुसंधी मला लाभली ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे. ही माझे प. पू. माता आणि पिता यांचीच पुण्याई आहे. ते असताना त्यावेळच्या प्राप्त परिस्थितीत ज्यांनी आपल्या घासातील घास आम्हांस देऊन लहानाचे मोठे केले त्या त्यागातून श्री दासराम महाराजांच्या सान्निध्यात येण्याचे भाग्य मला लाभले हे कृतज्ञतेने नमूद करावेसे वाटते.

या नासदीय सूक्तावर आपल्या चिमड सांप्रदायातील साधनेला अनुसरून काही भाष्य लिहावे अशी इच्छा इ. स. १९६८ साली डॉ. के. वा. आपटे, उपप्राचार्य विर्लिगडन महाविद्यालय, सांगली यांनी श्रीदासराम महाराजांचे जवळ प्रगट केली. त्यावर श्रीदादांनी होकारार्थी

उत्तर दिले व त्यावेळी श्रीदादा श्री. केशवराव आपटे यांना म्हणाले, "नासदीय सूक्त हा वेदातील भाग आहे. वेदातील अगर उपनिषदातील काही भाग मला समजण्यासारखा आहे हे खरे, तथापि माझे शिक्षण बेताचे असल्यामुळे मला तो सर्व समजला किंवा समजेल हे म्हणण्याचे धाडस मला करता येत नाही. यादृष्टीने तू आंग्लविद्याविभूषित आहेस. प्रकांड पंडित आहेस, मोठे मोठे लोक तुला मानतात, हे मला माहीत आहे. तुला सुद्धा नासदीय सूक्तावर भाष्य लिहीणे तसे कठीण नाही. तथापि तू मला ही गोष्ट एका श्रद्धेने सांगितली आहेस हे उघड आहे. म्हणून तू या नासदीय सूक्तांचा अन्वयार्थ मला लावून दे म्हणजे त्या विषयाची संगती लावणेचे काम करणे मला सुकर होईल."

यावर डॉ. के. वा. आपटे यांनी श्रीदादांना या नासदीय सूक्तातील ऋचांचा अन्वयार्थ दिला आणि त्यावर हे छोटे भाष्य श्री दादांनी इ. स. १९६८ साली लिहून दिले.

इ. स. १९८० साली श्री. धनंजय भावे, कोल्हापूर यांनी श्रीदादांचे वयाला ६० वर्षे पूर्ण झाल्याने श्रीदासराम गौरव ग्रंथ म्हणून एक पुस्तक प्रकाशित केले. त्यामध्येच या नासदीय सूक्तावरील भाष्याचा समावेश करावा असा विचार होता. पण ग्रंथाच्या विस्तार भयामुळे त्यामध्ये याचा समावेश करता आला नाही. पण या नासदीय सूक्तावरील भाष्याचे प्रकाशन श्रीमामांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने व्हावे अशी भगवान श्री सद्गुरु श्रीनिबरगीकर महाराज यांची इच्छा असावी असेच म्हणावेसे वाटते. त्यामुळे याचे प्रकाशन आता होत आहे.

सांगलीतील बी. एड. कॉलेजचे प्राचार्य श्री. नानासाहेब पाटणकर हे अध्यात्म विषयात चांगले व्यासंगी असल्याने त्यांना या ग्रंथाचे प्रकाशन व्हावे असे सारखे वाटत होते.

खरे पाहिले तर डॉ. ग. वा. तगारे, डॉ. के. वा. आपटे, डॉ. गं. वि. कुलकर्णी, डॉ. दा. वि. कुलकर्णी, श्रीदत्तवाडकर शास्त्री, श्रीईश्वरशास्त्री दीक्षित अशा संस्कृतचा मोठा व्यासंग असलेल्या, वेदांचा अभ्यास असलेल्या विद्वद्द्वय्यांचा हा विषय आहे. पुण्याच्या शारदा मासिकाचे संपादक, पंडित वसंतराव गाडगीळ हे या ग्रंथाचे उत्तम-रीतीने परीक्षण करू शकतील. सांगली येथील आरवाडे हायस्कूल मधील एक संस्कृतचे नामवंत शिक्षक श्री. केशवराव जोशी हे आपल्या भोवती असणाऱ्या या विषयाच्या चाहत्यांना यातील रसग्रहणाचा आस्वाद घेण्याची प्रवृत्ती निर्माण करतील आणि श्रीदादांनी केलेल्या भाष्याचे चीज होईल असा विश्वास आहे.

इतके असूनही या नासदीय सूक्तांवर श्रीदादांनी जे भाष्य केले आहे त्याचे वैशिष्ट्य सांगायलाच झाल्यास वेदातील अत्यंत अवघड असा विषय सामान्य माणसाला एका विशिष्ट चिंतनाने— श्रीदादा आपल्या कीर्तनात सांगतात त्याप्रमाणे वेद हे अपौरुषय आहेत. परमात्म्याच्या निश्वासातून प्रगट झाले आहेत. त्यातील विषय परमात्म्याने आपल्याला जे श्वास दिले आहेत. त्यातील चिंतनाने— तो समजेल उमजेल अशी खात्री वाटते. आपला संप्रदायसुद्धा वेदप्रणीत आहे. आपल्या संप्रदायाला वेदातील सूक्तांचा पायाभूत आधार आहे. हा विश्वास या ग्रंथाने सर्व साधकांच्यामध्ये उत्पन्न होणार आहे. आणि तसा तो श्रीदादांच्या कृपेने व्हावा ही या ग्रंथाची खरी फलश्रुती आहे.

या पुस्तकाचे मुद्रण तासगांव येथील माधव प्रेसचे चालक श्री. विश्वनाथ श्रीधर देवधर यांनी अत्यंत उत्तम रीतीने केले असून हे पुस्तक जास्तीत जास्त निर्दोष व्हावे या दृष्टीने माझे बंधूवर्य श्री. चंद्रशेखर व श्री. श्रीधर यांनी याची मुद्रिते अत्यंत श्रद्धेने तपासली आहेत. त्यांचे आभार मानणेस माझेजवळ शब्द नाहीत.

सदरचा हा ग्रंथ भगवान श्री सद्गुरु श्रीनिवरगीकर महाराज यांचे पासून चालत आलेल्या चिमड परंपरेचे स्मरण करून श्रीमामा महाराज केळकर यांचे जन्मशताब्दी निमित्त त्यांचे पदकमली समर्पण करित आहे.

या निमित्ताने प. पू. श्रीदादांचे जवळ त्यांची सतत कृपा आमचेवर असावी एवढे मागून हे चार शब्द पुरे करतो.

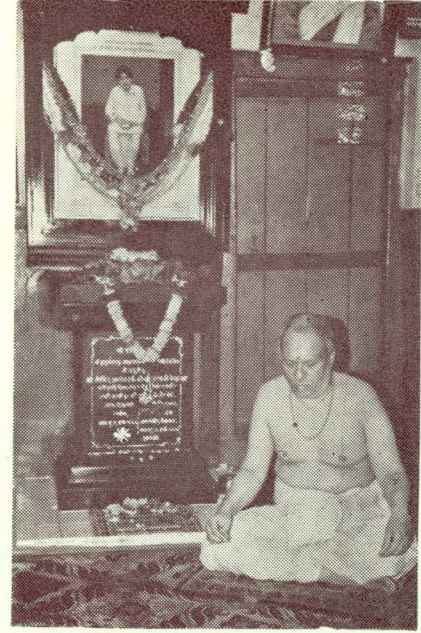
सांगली

शनिवार दि. २७-२-१९८८

पां. सी. गोखले

ती. प. पू. श्री रामराय गोविंद केळकर
तथा श्रीदासराम

गोविन्दस्य सुतं श्रेष्ठं हनुमत्पादसेवकम्
इन्दिरानन्ददातारं रामं वन्दे परं गुरुम् ॥ १ ॥

-डां. के. वा. आपटे, सांगली

भूमिका

श्रीनासदीयसूक्त हा सर्व वेदांचा गाभा आहे, हे तरी निःसंदिग्धपणे सूर्यप्रकाशाइतके सर्वमान्य आहे. या विश्वाच्या मागे काही अतीन्द्रिय स्वरूपाची अंतःप्रेरणा आहे. आणि ती सतत मिळत राहिली आहे अर्थात या प्रेरणेमागे काही प्रेरकशक्ति आहे. तिला प्रेरणाशक्ति असे नामाभिधान करणेचे उचित होईल. हे सारे काही अनादिसिद्ध आहे. म्हणून तर 'हे अनादि सिद्ध आघवे । होत जात स्वभावे । म्हणोनि तुवा न शोचावे । पंडुकुमरा ॥', असे श्री ज्ञानेश्वर माऊलींनी प्रतिपादन केले आहे. 'होणार ते होयेना का । जाणार ते जायेना का । येथे फिटती आशंका ॥ श्रोतयाची ॥ समुद्रात हौदभर पाणी ओतले काय आणि त्यातले काही काढून घेतले काय, त्यात काय कमीजास्त व्हावयाचे आहे, असा प्रश्न आहे. 'आहे ते सांडी नाही ते सांडी । शेखी जे उरेले तेचि तू मांडी,' हा श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचा अभंगचरण म्हणजे तो एक अभंग सिद्धांत आहे, असेच म्हणावे लागेल. आहे म्हणून नाही व नाही म्हणून आहे असे जे काहीतरी आहे ते काही नाही म्हणणे हे काहीतरी होईल यात काहीतरी संदेह आहे काय ? ज्यामुळे हे सारे आहे व ज्यामुळे हे सारे नाही असे जे एक तत्त्व आहे, तेच खरे महत्त्वाचे आहे. बाकी दृश्य हे सारे सापेक्ष आहे, द्वंद्वात्मक आहे. म्हणून त्यात संघर्ष आहे, कष्ट आहे. या दृष्टीने जीवनाची व्याप्ति 'कलह' या तीन अक्षरांतच आहे. या अनेक दृश्यांत एक आत्मतत्त्व ज्यांनी पाहिले ते या द्वंद्वातून सुटले, हे तर अगदी उघडपणे उघड आहे. या ठिकाणी दृश्य आणि त्यातील दृश्य असणारी

इंद्रिये ही उघडीच पडतात म्हणून तर श्रीमंत ज्ञानोबाराय म्हणतात आत्मसुखाचिया गोडीया । विटे जो का सकळ विषया । जयाचिया ठायी इंद्रिया । मानू नाही ॥ जो आत्मलाभासारखे । गोमटे काहीच न देखे । म्हणौनि भोग विशेखे । हरिखेजेना ॥' हे ज्ञानेश्वरीत असलेले सिद्धांत सूत्रमय असून चिंतनीय आहेत.

आत्मा हा घोररूपाने प्रकट झाला की जीवमात्र प्राणी हा विनघोर होतो, व तो आत सुप्त अवस्थेत राहिला की तेथे जीवास दृश्याचे भान होते. म्हणून हे सारे जग शेवटी अवस्थात्मक आहे. एक माणूस जागा आहे, एक बेशुद्ध आहे, एक झोपेत आहे व एक मेला आहे. येथे प्रत्येकाचे जग, त्यातील व्यवहार, त्यातील भान व ज्ञान आणि अनुभव, हे भिन्न आहेत की नाहीत? असा प्रश्न आहे. पण या सर्वांत जो अनुभवी आहे, ज्याने या विश्वाचा प्रयोग केला आहे, म्हणून जो प्रयोगाने सिद्ध होत नाही, असा जो आत्मा, तो सर्व विश्वापेक्षा, देहापेक्षा, दृश्यापेक्षा, इंद्रियापेक्षा वेगळा आहे की नाही, हे विचारात घेतले की मौज वाटते. मग त्यात पृथक असणाऱ्या आत्म्याचा काही पत्ता तरी आहे का? असा प्रश्न साहजिकच येतो. लक्ष्यात अलक्ष की अलक्ष्यात लक्ष, लक्ष्यात लक्ष की अलक्ष्यात अलक्ष, असेच ते एक समीकरण आहे. 'आत्मा पूर्णपणी लक्ष सोहंस्मरणी । लक्षासी उन्मनी आणा कारे ॥' पूर्ण आत्मा हा सोहंस्मरणात लक्ष्य होतो. पण ही साधना ज्याने आत्मानुभव घेतला आहे, त्याचे केवळ कृपेनेच साधता येते. 'चौदेहाचे माथा ठेवोनिया हात । उन्मनी साक्षात् दाखविली ॥' उन्मनी अवस्थेत शब्दाचा म्हणजे आकाशाचा अर्थात् अज्ञानाचा निरास होतो. ज्याने चार देहांचा ग्रास केला आहे असाच गोसावी भेटला पाहिजे. 'उन्मनीसंयोगे गोसावी विराजे । चौदेहाचे

ओझे निवारोनी ॥,' हा श्री ज्ञानेश्वर-सिद्धांतच खरा आहे. याने डोळ्याला डोळा दिला नाही तोच तो खेचून घेतो, जीवाचे आकर्षण करून त्याला आपल्यासारखे करतो. म्हणून, 'जव जव डोळा लावितो गोसावी । अधिकची गोवी आपणामाजी ॥' असे श्रीमंत तुकोबाराय म्हणतात.

'यो बुद्धे : परतस्तु सः' असा बुद्धीपलीकडील, तर्कापलीकडचा आत्मानुभव हा विषय असल्याने, देहातीत होण्याची नितांत गरज आहे. 'शुद्ध करा मन व्हारे देहातीत' हे श्रीतुकोपनिषद् देहातीत कसे व्हावे हेच तत्त्व सांगत आहे. 'जव जव देह हे असेल । तव वोळगी ऐसी कीजेल । मग देहांती नवल । बुद्धि आहे ॥ हा देह आहे म्हणजे देह-भावाने देहाचे भान आहे, तवर हे द्वंद्व रहाणारच आहे. देवाला पाहिले की देहभाव नाहीसा होतो 'देहभाव हरपला । तुज पहाता विठ्ठला ॥ या तुकोवतीप्रमाणे देहभाव गेल्याने, 'कळो नये सुखदुःख आणि तहान हरपली भूक' असे झाले. येथे सुखदुःख होत नाही असे नाही; त्याची जाणीव होत नाही, इतकाच त्यात भावार्थ आहे. 'भुकेलिया भूकची खावी । तहानेलिया तहानची प्यावी ।' या ज्ञानेशोक्तीप्रमाणे त्या जीवाची गत होते. जीव मात्र हा केवळ देहाने बद्ध असल्याने, तो चैतन्याचे नादानुसंधानात आला तर सुटला, हे एक रहस्य आहे. नादानेच आत्मानुभव येतो 'जीवू देहे बांधिला । तव तो एके बोलचि सुटला । आत्मा बोले भेटला । आपण या' हा अमृतानुभवातील ज्ञानराजमाऊलीचा सिद्धांत विचारात घ्यावा असा आहे. कोळी आपल्या अंगापासून जाळे विणतो. व तोच जाळ्यात सापडतो, असा कांहीसा प्रकार जीवाचे बाबतीत दिसून येतो. येथे जीवाने देहाची बांधणी केली की देहाने जीव बांधला, असा प्रश्न आहे. माणूस घर बांधतो का घर माणसाला तयार करते, असा प्रश्न आहे. या दृष्टीने नादानुसंधानाचे

महत्त्व आहे. या साधनेने जीव हा आत्मरूपच होतो. 'ज्याचे नाव घेसी तोचि तू आहेसी' या श्री तुकोबांचे वचनाप्रमाणे जीवाला आत्म प्रत्यय येतो. 'देव देऊळ परिवार। की जे कोरोनी डोंगर। तैसा भवतीचा व्यवहारू। का न व्हावा ॥ असे श्री ज्ञानोबांनी या दृष्टीनेच अमृतानुभवात आपले अमृतवचन उद्धृत केले आहे. हे सारे जग जन्माला येणे आणि गमनागमन करणे, या स्वरूपाचे केवळ गतीमान आहे. म्हणून अलातचक्रवत् प्रतीत होत आहे, हे ज्याने प्रतीत होते, तो प्रतीत होणे, हीच खरी प्रतीत आहे. चैतन्याचा विलास म्हणजे जग आहे. 'कल्लोळ कंचुक। न फेडिता उघडे उदक। तेवी जगोसी सम्यक। आपणचि जो ॥ परमाणूचिया मांदिया। पृथ्वीपणे न वजेचि वाया। तेवी विश्वस्फूर्ती ह्या। झकवेना जो ॥ असे हे चैतन्यमय दृश्य व दृश्यमय चैतन्य आहे. दृष्टीचा देखणा असेल तो याचे आलोडन करू शकतो. हे आत्मतत्त्व जाणू शकतो. हे सारे सोहं विश्व आहे. यात आत्मा आहे तो सोहमात्मा आहे. 'सोहं आत्मा स्वानंदघन। अजन्मा तो तू चि जाण। ऐसे हे साधुचे वचन। सुदृढ धरावे ॥' असे समर्थ ठणकावून सांगत आहेत. 'सोहं ब्रह्म विटेवरी' या तुकोवतीप्रमाणे सोहं हेच ब्रह्म आहे. सोहं समाधि आहे. चार सहा करती ध्यान। सोहं समाधी लागून' हे तुकोपनिषद् हेच दर्शविते. तर 'चारी वाचा कुंठित झाली। सोहं ज्योति प्रकाशली, असा निर्वाळा जनाबाई देतात. आणि यातील इंगित 'गोविंद म्हणे सोहं हंस। तेथे जडवी मानस ॥ या शब्दांत माझे प. पू. पितृदेव श्री मामा केळकर हे आपले अमृतवाणीत प्रगट करतात.

या सर्व अमृत विचारांचा मागोवा घेऊन, चिमडसंप्रदायाचे दृष्टीने नासदीयसूक्तांत नेमके काय सांगितले आहे, ज्या ऋषि-मुनींनी हे

अतींद्रिय ज्ञान शब्दांकित केले त्याचा मागोवा घेऊन, चि. केशव वामन आपटे यांनी या सूक्ताचा दिलेला अन्वयार्थ पाहिल्यानंतर, मला जे कांही आत वाटले, ते यथामति यथावकाश थोडक्यात येथे दिले आहे. या योगे ऋषि-मुनींनी ही सेवा गोड करून घेऊन या अर्भकाला आशीर्वाद द्यावा. लोकमान्य टिळक, आहिताग्नि राजवाडे वगैरे महात्म्यांनी यावर जे कांही भाष्य केले आहे त्यांनी कांहीसे कवतुकाने या विषयाकडे पाहून मला प्रोत्साहन देऊन उत्तेजित करावे व भगवान श्री सद्गुरु श्री निंबरगीकर महाराज, श्री लक्ष्मीबाई आवका, साधु महाराज, चिमड महाराज, श्री तात्यासाहेब महाराज व श्री मामा-महाराज केळकर यांनी मला मस्तकी हस्त ठेवून आपल्या चरणी अक्षय जागा द्यावी, अशी सहस्रशः अनेक अनेक लोटांगणे घालून माझी कळवळ्याची प्रार्थना आहे. त्यांचे कृपेनेच हा विषय मला लेखन बद्ध करता आला, हे उघड आहे. परमप्रिय प्रा. ना. बा. पाटणकर यांनी सुचविल्याप्रमाणे ही अंतःस्फूर्त सेवा घडल्याने, त्यांना व संत सज्जन साधकांना या छोट्या लेखनावद्दल आत्मीयता निर्माण होऊन, हे सारे आत्म प्रवण लेखनास आत्मीयतेने पाहून, त्याद्वारे आत्मोन्नति आणि विश्वोन्नति साधतील असा विश्वास बाळगून, हे माझे मनोगत किंवा ही नासदीय सूक्तावरील कांही विचारांची येथे मांडलेली भूमिका श्रीमामांचे जन्मशताब्दि समारंभ पर्वणीत भगवान् श्री सद्गुरु श्री निंबरगीकर महाराज यांचे पावन पदकमली भक्तिभावे अनन्य होऊन समर्पण करित आहे. त्यांचे ऋणात अखंड रहाणे, हीच माझी ठाम भूमिका आहे.

सांगली श्री गणेश जयंती शके १९०९

दिनांक २२-१-१९८८

दासराम

नासदीय सूक्त

(ऋग्वेद, मंडल १०, सूक्त १२९, ऋचा ७)

श्री दासराम महाराज कृत
भावार्थ स्पष्टीकरणसह

ऋचा १ ली

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परोयत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्
अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥१॥

अर्थ- तेव्हा म्हणजे अगदी आरंभी असत नव्हते आणि सत् ही नव्हते, अंतरिक्ष नव्हते आणि त्यापलीकडील जे आकाश ते ही नव्हते. (अशा परिस्थितीत) कोणी कोणाला आवरण घातले? कोणाच्या सुखासाठी (तेथे) अगाध, गूढ असे पाणी तरी होते काय ?

भावार्थ स्पष्टीकरण— तेव्हा सृष्टीच्या उत्पत्तीपूर्वी सत् नव्हते, असत् नव्हते, सृज् म्हणजे निर्माण करणे. यापासून सृष्टि हा शब्द बनला आहे. सृष्टीची उत्पत्ति म्हणजे तो एक वायुलहरींचा आकार आहे. निराकार हे जेव्हा साकार झाले, त्यासच सृष्टि हे नामाभिधान प्राप्त झाले. साकाराचा आकार म्हणजेच साकार होय. हा एक वायुलहरींचा परिणाम आहे. वायुलहरी अतिसूक्ष्म आहेत. विटांवर वीट ठेवून भित व्हावी किंवा नाण्यावर नाणी ठेवून चवड व्हावी, तद्वत्च हा आकार लहरीलहरींनी बनला आहे. ही सृष्टि जी निर्माण झाली त्यापूर्वी सत्ही नव्हते आणि असत् ही नव्हते. आपण जरा जर विचार केला तर असे दिसून येईल की या वायूमूळेच अवस्था निर्माण होते. जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति आदिकरून ज्या अवस्था आपण भोगतो त्या वायूच्या अभावी आपणांस संपादन करता येणार नाहीत. प्रत्येक पदार्थाला अगर जीवमात्राला जी जी अवस्था प्राप्त होते अगर तीत रूपांतर, स्थित्यंतर आणि अवस्थांतर घडलेले आपणांस दिसून येते, त्याला कारण हा वायुच आहे. आपले शरीरातील श्वासोच्छ्वासच जर संपले, तर आपणांस या अवस्था येतील, हे स्वप्नात तरी संभवते काय ? असा प्रश्न आहे. वायुमुळे अवस्था आहे. असे म्हटल्यानंतर जशी अवस्था तसे भान निर्माण होते. जागृति असेल, तर दृश्य वस्तूंचे भान, स्वप्न असेल तर अदृश्य पदार्थांचे भान, व सुषुप्ति असेल, तर आपणच बेपत्ता झाल्याने त्या अवस्थेने आपण बेभान होतो. म्हणजे आपणांस कशाचेच भान असत नाही. म्हणजे अवस्थेप्रमाणे भान, व वायुमुळे अवस्था हे स्पष्ट झाले. ज्याप्रकारे जीवमात्राला भान झाले, तसे तसे त्या प्रकारचे ज्ञान त्याला होत असते. व ज्या प्रकारचे त्याला ज्ञान होते, त्या ज्ञानाप्रमाणे त्याला जाणीव होते ही जाणीव आपल्यास जसे आपले अस्तित्व असेल तशी होते. याचे बुडाशी चेतना देणारे चैतन्य आहे. ते जसे कमीजास्त होते, तशी जाणीवही कमीजास्त होत असते. या ठिकाणी चैतन्य हे स्फुरद्रूप असते. या स्फुरणानेच जे कार्य आपणांस प्रतीत होते, त्याला सत् असे म्हणतात. ही जाणीव ज्याने नाहीशी होते अशी वायुलहरींची आलटापालट यास असत् असे म्हणतात. हे सत् आणि असत् आपल्या श्वसनक्रियेशी अगदी निगडित आहे. यालाच चैतन्य आणि जड असे म्हणतात. श्वास+उच्छ्वास म्हणजे श्वासोच्छ्वास हेच चैतन्य आणि जड किंवा सत् आणि असत् याचे प्रतीक आहे. श्वासात हलकेपणा व शुद्धत्व असते. तोच धर्म आपणांस उच्छ्वासात आढळणार नाही. चैतन्य सुप्त झाले

की त्यास जडत्व येते व तेच जागृत झाले की त्यास हलकेपणा येऊन, त्यास शुद्धता प्राप्त होते. चैतन्य हे ऊर्ध्वगामी असते तर जड हे अधोगामी असते. जडाने दृश्यत्व आणि मिथ्यात्व निर्माण होते. तर चैतन्याने त्याचे खऱ्या वास्तवरूपाची प्रचीती येते. एकाने दृश्याची लाट पसरते तर दुसऱ्याने द्रष्ट्याची ओळख होते. हे दोन्ही जेथे नाहीत. तेथे निर्वात लहरी म्हणजे वायूच्या सूक्ष्मतम लहरी पसरलेल्या असतात. यामुळे दिक्, काल आणि आकाश यांचे पलीकडे असलेल्या कुंभककाळातील आत्मतत्त्वाची ओळख येथे होते. अर्थात् तेथे रजही नाही. जो सूक्ष्म वायु प्रवाही झाला, त्या वायूचे चांचल्याने अनेक रजःकरण एकमेकाला धक्का देऊ लागले, व त्या गतीने ते प्रवाही झाले. त्याचे संकोचनानेच ते स्थिर होतात. वायूचे प्रवाहीपणामुळे पोकळ भाग निर्माण होतो. त्याने स्वरातील गमन, लय ठाय याचे ज्ञान होते. जड वायु भूताकाश तेज वायुभूमि पाणी व त्याचे पलीकडील द्युलोक प्रतीत होतात. पण जेथे हे रज नाहीत. तेथे या गोष्टी प्रतीत होणार कोठून ? आवरणच नाही तर अनावरण कोठचे ? वातावरण कोठले ? याचे अधिष्ठान तरी कोण ? तो कुठे आहे ? व हा सर्व झालेला दृश्याचा खेळ तरी कोणासाठी ? विचार केला तर ते जे मूळचे जीवन आहे, ते अकुंठगति आहे. जेथे आपल्या जीवनाची गति कुंठित होते. यामुळे दृश्यादृश्यातीत असे काही स्वरूप प्रतीत होते. तेच ते आपले अगाध असे निर्लंहर वायुरूप जीवन होते काय ? जीवसृष्टि ही सापेक्ष आहे. म्हणूनच निसर्गात देवाण-घेवाण सुरु आहे. ही सापेक्षता जेथे नाही, तेथे आपले जीवन निरपेक्षच असणार हे उघड आहे. वायूची सहजता तेथे आहे असे, सर्वांच्या आरपार गेलेले व सर्वांपलीकडे असलेले, जे सर्वांत असून कशात नसलेले, आपले स्वयंसिद्ध जीवन ते स्वयंपूर्ण आहे ज्या वायूवर काळाचे गणन, आकाश, दिशा व दृश्य हे अवलंबून आहेत. त्यापलीकडील स्थिति हीच आत्मस्थिति आहे. म्हणून ती अकुंठगति आहे. श्वास आणि उच्छ्वास याचे दरम्यानचे जे जीवन आहे. तेच ते जीवन आहे काय ? हा प्रश्न या ठिकाणी उपस्थित केला आहे. तोच यथायोग्य आहे. असेच ते आपले विशुद्ध जीवन आहे.

ऋचा २ री

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि

न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं

तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास ॥२॥

अर्थ— तेव्हां (तर्हि) मृत्यू नव्हता, अमृत नव्हते, रात्र आणि दिवस यांचा भेद करण्याचे साधन वा चिन्ह (प्रकेत) नव्हते. ते एक आपल्या सामर्थ्याने (स्वधया) वा स्वेच्छेने वायुशिवाय (अवातं) श्वासोच्छ्वास करीत होते (आनीत्), स्फुरत होते. त्याखेरीज किंवा त्या पलिकडे दुसरे असे कांहीच नव्हते.

भावार्थ स्पष्टीकरण— तेव्हां (तर्हि) मृत्यू नव्हता, अमृत (अमरत्व) नव्हते. 'मरणं प्रकृतिः विकृतिर्जीवितमुच्यते.' ज्यात कांही बदल होत नाही. त्याला प्रकृति म्हणतात जेथे अगदी सामसुम आहे, अशी जी शून्यभूत जीवनाची गाढ अवस्था की जेथे आपण कोण आहोत, काय आहोत, कसे आहोत, व कुठे आहोत, याचा पत्ता आपल्यालाच लागत नाही, असा जो मृत्यू तो जेथे नव्हता अर्थात् त्या जीवनात होणारी विकृति जे आपले जीवित्व त्याचाही तेथे प्रश्नच उरला नाही. 'तुझिया वियोगे जीवित्व आले,' असे श्रीसमर्थ म्हणतात. हे जे आत्मवियोगी विकृत जीवन, जेथे व्यष्टिभाव असल्याने सापेक्ष व्यवहार किंचित् काल बुडबुड्याप्रमाणे चालतात, वायुरूप बहिर्मुख जीवनाचा जेथे उद्रेक असतो, ज्यातील उच्छ्वासाने जीवनाचे आकर्षण देह व दृश्य यांच्याशी निगडीत असते, जेथे जीवनाचे उदयास्त झपाझप चालू असतात, पण जीवनाची खेच या

बुडबुड्यात असल्याने, दृश्य व्यवहार आकाशातील पोकळ दृश्यात त्या पोकळीनेच पोकळ घडतात. त्यामुळे तेथे आत्म सुखातही पोकळी निर्माण होते व जीव आत्म सुखाला आंचवतो, ही अवस्थाही रहात नाही. प्राणापानाचे निरोधनाने इडा पिंगला या सुषुम्नाकार झाल्यावर ललाटोर्ध्व भागांत जो अमृतस्त्राव म्हणजे अमरत्वही जेथे नाही, रात्र व दिवस वाचक इडा पिंगला नाड्या ज्या आत्मत्वात लय पावल्या, तेथे आयुष्याची गणना होणेच कठिण. दिक्, काल आणि आकाश यांचे अतीत आत्मावस्थाच आहे. तेथे रात्र व दिवस ज्या देहधारणाने जाणीवेत येणारच मग आपल्याला त्याचे ज्ञान होणार, ते चिन्ह वा त्याचे साधन जी देहावस्था ही तेथे नाही. जे एकच आत्मतत्त्व अनेक झाले आहे, ते आपल्या सामर्थ्याने (स्वधया) वा स्वेच्छेने वायुशिवाय (अवातं) श्वासोच्छ्वास करीत होते स्फुरत होते, वायूचा ग्रास जेथे होतो तेथे उठणाऱ्या आत्मलहरीचे अति सूक्ष्म असे स्पंदन निरतिशय, निरामय, निरवकाश स्थितीत होते. तेथे वाऱ्याने वाऱ्याचा निरास झाल्यामुळे ते सूक्ष्म वायूस्पंदन तेवढेच राहिले. या व्यतिरिक्त निराळे दुसरे व त्या पलीकडे आणखी कांही श्रेष्ठ असे कांहीही नव्हते.

ऋचा ३ री

तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रे
ऽप्रकेतं सलिलं सर्वं मा इदम् ।
तुच्छेनाभवपिहितं मदासीत्
तपसस्तन्महिमा जायतैकम् ॥३॥

अर्थ— अंधकार होता आरंभी अंधकाराने झालेले पाणी होते किंवा आरंभी अंधकाराने अंधकार झालेला होता. हे सर्व (इदं सर्वम्) चिन्ह विरहित (अप्रकेत) सलिल (पाणी) होते. जे आभु (सर्व व्यापी, प्रादुर्भूत होणारे) तुच्छाने म्हणजे फोल आकाशाने आच्छादिलेले होते (अपिहित), ते एक तपाच्या महिम्यामुळे (महिमा) प्रादुर्भूत किंवा निर्माण झाले, प्रगट झाले (अजायत)

भावार्थ स्पष्टीकरण— प्रथमतः जाणीव-नेणीव-रहित वायुतत्त्व होते. प्रकाश नव्हता. प्रकाश पसरलेला नव्हता, तो अंतर्भूत होता. काळोख होता. हा जो काळा रंग यातूनच सर्व रंग निर्माण झाले. पण प्रथम जेव्हां वायू होता. आणि त्यात प्रकाश नव्हता, तेव्हां तो जाणीव नेणीवेचे अतोत असल्याने अंधकाराने अंधकार झालेला होता. तेथे दृष्टीचे कामच नव्हते, म्हणून तो अंधकार होता. किंवा तेथे कांही दृश्य नव्हते म्हणून अंधकार होता. मग तेथे द्रष्टा या भूमिकेचे तरी काय काम? म्हणून अंधार होता. हे सर्व चिन्ह विरहित जीवन होते ते वायुरूप जीवन सर्वव्यापी प्रकर्षाला येणारे, पण जाणीव, नेणीवेच्या अभावी शून्यांत झालेले, शून्यापेक्षाही सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतर असे होते. म्हणजे त्याला एक आकाशाचे आवरण होते. आणि त्यात प्राण खेळत होता. आकाश व प्राण यांच्या संघर्षाने जो एक प्रकाश निर्माण झाला. त्यामुळे हे गुह्य असे आत्मतत्त्व प्रगट झाले, सुप्त होते ते जागृत झाले.

ऋचा ४ थी

कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन्
हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥४॥

अर्थ— मनाचे जे रेत म्हणजे बीज आरंभी (अग्रे) निघाले तोच काम (म्हणजे सृष्टि निर्माण करण्याची प्रवृत्ती किंवा शक्ति) झाला. आणि (हा काम म्हणजे) असत् मध्ये (असति) सत्चा संबंध (बंधु) होय, असे (आत्म-) ज्ञानी पुरुषांनी (कवयः) अंतःकरणात (हृदि) विचार करून (प्रतीष्या) बुद्धीने (मनीषा) निश्चित केले (निरविन्दन्)

भावार्थ स्पष्टीकरण— वायूचा आणि मनाचा निकटचा संबंध आहे. वायुमुळेच उपाधि आणि जाणीव निर्माण होते. शरीरातील जर एखादे अंगातील वारे गेले, तर तेथे ते अंग लटके पडल्याने जाणीवच होत नाही. तेच जर वायु व्यवस्थित खेळत असेल, तर जाणीवेचे म्हणजे मनाचे कार्य दिसून येते. प्रत्येक पदार्थाचा व प्राण्याचा जन्म, व त्याचे अस्तित्व, वाढ, त्यांचा घडणारा व्यवहार व शेवटही वायुमुळेच होतो. प्रत्येक अणुपरमाणूतून घडणारी हालचाल वायुमुळेच आहे. ही वायुशक्ति जेथे शून्यभूत होते, तेथेच जडत्व येते. व ती प्रादुर्भूत झाली की जडाची जाणीव राहात नाही. व ती प्रकर्षाला गेली की आत्मत्वाची जाणीव होते, त्याचा साक्षात्कार होतो. संकल्प हेच मनाचे रेत (बीज) असून, त्यामुळेच या वायुरूपात इच्छा निर्माण झाली. हे अखिल विश्व म्हणजे या वाऱ्याचा एक सहज संकल्प आहे. अर्थात् हा वायु बाहेरच्या वाऱ्या-

सारखा नसून, तो आकाशापेक्षाही सूक्ष्म आहे. याठिकाणी जी केवळ दृष्टि एका विंदुवर निहेंतुकपणे गेली. तेथून लहरी निर्माण होऊन, शून्य, प्रस्फुट गगन, आकाश यांची निर्मिति होऊन, पुढे भूतसृष्टि झाली. चैतन्य हे या रूपाने प्रकाशमान झाले. व ज्याला हे समजून आले त्याला हा वायु प्रकाशमान झाला. त्यालाच साक्षात्कार असे म्हणतात. मनाने जसे स्वप्न निर्माण व्हावे तसा हा खेळ आहे. झोपेत वायु वहात असतो तेथेच मनाचा खेळ घडत असतो. झोपी गेलेला तो झोपीच गेलेला असतो. पण वायूवर ज्या मनाची धारणा त्यायोगे स्वप्नसृष्टि निर्माण होते, प्रकाशमान होते. प्रत्यक्षात मात्र तेथे काहीच नसते म्हणून 'प्राण एव आत्मा' असे श्रुतिवचन आहे. हे जे आत्मतत्त्व, तेथेच 'एकोऽहं बहु स्याम्, ही जी स्फूर्ति झाली तेथेच हे विश्व साकार झाले आणि हा काम असत् मध्ये (असति) सत्चा संबंध (बंधु) होय, असे झाले. कारण यामुळेच हे विश्व साकार झाले, प्रतीत झाले असे आत्मज्ञानी पुरुषांनी (कवयः) अंतःकरणात (हृदि) विचार करून (प्रतीष्या) बुद्धीने (मनीषा) निश्चित केले. वायूचे ठिकाणी मनाचा, व मनाचे ठिकाणी मनःस्वप्न साकार करण्याचा सहज धर्म आहे. म्हणून हे दृश्य शेवटी टिकू शकत नाही. आणि जरी टिकले तरी ते त्याच्या सहज धर्मानेच हे जाणून घेण्यासारखे आहे.

ऋचा ५ वी

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषां
अधः स्वदासीदुपरि स्वदासीन् ।

रेतोधा आसन् महिमान आसन्

स्वधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात् ॥५॥

अर्थ— यांचा किरण किंवा सूत्र (दोर) (एषांरश्मिः) तिरका/आडवा (तिरश्चीत) पसरला (विततः) आणि खाली होता म्हटले तर वरही होता (अधः उपरि) त्याच्यातील काही बीजप्रद (रेतोधाः) झाले व वाढून मोठेही झाले. त्याचीच स्वशक्ति (स्वधा) अलीकडे व पलीकडे व्यापून राहिली.

भावार्थ स्पष्टीकरण— हे जे आत्मतत्त्व आहे, ते सूत्ररूप असल्याने 'सूत्रे मणिगणा इव' या न्यायाने हा वायुप्रकाशरूप जीवनाचा ओघ दृश्याचे आड आडवा असा पसरलेला आहे. या योगे 'अधश्चोर्ध्वं प्रस्तास्तस्य शाखाः' या उक्तीप्रमाणे अधोर्ध्वदृश्यरूपाने हा वायुप्रकाशजीवनाचा ओघच प्रतीत होत आहे. मग तोच अधोर्ध्व नाही असे कसे म्हणावे? संकल्प धारण करणे अगर संकल्पातीत होऊन, या दृश्याचा निरास करणे हे सामर्थ्य या आत्मतत्त्वातच आहे अर्थात् असे ते महान् आत्मतत्त्व या सृष्टीपूर्वी होते अर्थात ती शक्तीच वरखाली पसरलेली होती. नव्हे नव्हे सर्वांपलीकडे तीच होती. वायूच्या खालवर, आतबाहेर फार काय सर्वांपलीकडे वायुशिवाय दुसरे काही नव्हतेच. ही एक विश्वव्यापी अंतर्बाह्य अशी अमोघ शक्ति आहे. ती लपून राहिली की दृश्य. ती प्रगट झाली की दृश्याचा निरास. ती शून्यभूत झाली की जडत्व, ती प्रकषणि चाळवली की केवळ चैतन्य अशी मोठी यात जादू आहे.

ऋचा ६ वी

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्
कुत अजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वागदेवा अस्य विसर्जनेना-
थ को वेद यत आबभूव ॥६॥

अर्थ- (सताचा) हा विसर्ग म्हणजे पसारा कशापासून किंवा कोठून आला हे खरेखुरे (अद्धा) कुणाला माहीत आहे. (को वेद) ? या जगात (इह) हे कोण सांगतो ? देव सुद्धा (जगाच्या) उत्पत्तीच्या (विसर्जन) नंतरचे (अर्वाक्) आहेत. मग ही सृष्टि जेथून उत्पन्न झाली (आबभूव) ते कोण जाणतो ?

भावार्थ स्पष्टीकरण- ही विज्ञानात्मक सृष्टि (विसृष्टि) वैचित्र्यपूर्ण अशी कोठून आली? आम्हाला या सृष्टिचे ज्ञानच नाही. मग ती असून काय करावयाची? एखादा जागा झाला तर त्यावेळी एखादा स्वप्नात असतो. मग ती स्वप्न सृष्टि एखाद्याला असती व एखाद्याला नसती. जे कोणी परलोकवासी झाले, त्यांना आज ही सृष्टि नाही. आम्हाला आहे. आम्ही जर हा लोक सोडला, तर येथे जे भरती करतील त्यांना ही सृष्टि आहे व आम्हाला नाही. हा आहे-नाहीचा साक्षात्कार ज्याचेवर घडतो, ज्याचेमुळे आम्हाला या सृष्टिचा साक्षात्कार होतो, ते जे आत्मतत्त्व तेथेच सृष्टीचा उगम आहे. तो आत्मा आम्हाला ज्या अवस्थेत नेतो ते दृश्य दाखवतो. अवस्थेमुळे दृश्य, दृश्यामुळे अवस्था नाही. आत्म्यामुळे अवस्था, अवस्थेमुळे आत्मा नाही आत्म्यामुळे ज्ञान, ज्ञानामुळे आत्मा नाही, पण जर मढ्याची राख होऊन पडली, तिलाच जर चेतना आली, तर तेथेही विज्ञान सृष्टिचा चमत्कार निश्चित आहे. हे जे आहे आणि नाही हे सर्व सापेक्ष ज्या

निरपेक्ष आत्म्यामुळे अनुभूतीला येते, ती जी अंतिम आत्मसत्ता, तेथूनच ही सृष्टि झाली. आम्ही झोपी गेलो की या दृश्याचा लय होतो व जागे झाले की हे दृश्य आमचे डोळ्यासमोर येते, हा दैवी चमत्कार आहे आणि तो आम्ही रोज अनुभवतो. वायु प्रगट होऊन, त्यात दृश्याचा लय झाला की ते असून नसल्याप्रमाणे होते. तोच वायु आकसला की अवस्थांतर होऊन, त्या वायुमुळे निर्माण झालेली ही जडसृष्टि आमचे चमंचक्षु समोर थैमान घालते. अर्थात् ही सृष्टि वायुच्या अंगभूत आहे, हा त्याचे हातचा मळ आहे. मग ही सृष्टि रोज जेथे विलीन होते, तेथूनच ती निर्माण झाली हे तर अगदी उघडच आहे वायुचे ठिकाणी तेज आहे, पाणी आहे, जडत्व, हलकेपणा आहे. ऐकणे, बोलणे, स्पर्श होणे, खाणे-पिणे, रक्त बनून वहाणे. बुडणे-तरणे, डोळ्याची उघड झाप, संधि साफ करणे (ठेवणे) हे सर्वच जर त्याचेमुळे साक्षात्काराला येते, तर त्याचा पत्ता देवांना तरी कसा लागावा ? कारण ते सृष्टिच्या नंतरचेच आहेत. वायुरूप, द्रवरूप, घनरूप असा प्रत्येक पदार्थ आहे. स्थित्यंतर, अवस्थांतर, रूपांतर हे सर्व त्यामुळेच होते; तो मात्र आत्मत्वाने आहे तसाच असतो. म्हणून जड वायूत त्याची गणना केल्यास फसगत होईल. ज्याचे योगाने ज्ञान निर्माण झाले, त्याची सिद्धी ज्ञानाने व्हावी कशी ? असे जर आहे, तर हे कसे निर्माण झाले हे त्याचे शिवाय या जगात कोणाला माहीत असणार ? अर्थात् त्यानेच आम्हाला हे दिव्य ज्ञान व्हावे असे योजिले तर तोच नाद रूपाने या गोष्टी आमचे कानांत सांगेल खास. पण हे इतर प्राणिमात्रांचे काम नव्हे. अर्थात् ही सृष्टि जेथून उत्पन्न झाली ते एक तोच जाणतो किंवा या आत्मतत्त्वाला जाणून जे महात्मे आत्मरूप झाले, तेच एक या आत्मप्रचीतीने हे जाणू शकतात. तथापि या आत्मत्वाची ओळख न होता जे जडाशी समरस झाले ते जडवादी. हे सर्व कशाचे बनले आहे, याची ज्यांना ओळखच नाही, काय बनले आहे यावरच ज्यांची सृष्टि आहे, त्यांना येथे संपूर्ण अंधारच आहे. तर ते जाणतील काय ? वायुचे अंगीच हे जाणणेची जाणीव आहे. वायुमुळेच वायूला जाणता येते. सूर्य प्रकाशानेच सूर्याला पहावे लागते. वाऱ्यात वारे कसे मिसळवे हे ज्यांना साधले त्यांनाच हे पटले. एन्ही विचारांचे गोंधळाशिवाय हाती काय येणार ?

ऋचा ७ वी

इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव
यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्
सो अंग वेद यदि वा न वेद ॥७॥

अर्थ- ही विविध सृष्टि जेथून निर्माण झाली (त्याने) ही निर्माण केली (दधे) किंवा केली नाही (न दधे) (किंवा त्याने हिला आधार दिला किंवा दिला नाही), हे परम आकाशात रहाणारा (परम व्योमन्) याचा (अस्य) अध्यक्ष (हिरण्यगर्भ) त्याला तरी माहीत असेल अगर नसेल.

भावार्थ स्पष्टीकरण- ही सृष्टि आत्मत्वाचे ठिकाणी सहजच प्रतीत होत आहे. आत्मत्व हेच त्यांचे अधिष्ठान आहे. त्यामुळे ही सृष्टि त्या आत्म्याने निर्माण केली अगर केली नाही, या म्हणण्याला तादृश्य अर्थ नाही. हिला आधार दिला अगर दिला नाही, हे म्हणणेही तसेच आहे. कारण ही सृष्टि त्या आत्मशक्तीचा सहज चमत्कार आहे. ही आत्मशक्ति म्हणजे सूर्य आहे. म्हणून सूर्य आत्मा जगतस्त-स्थुषश्च असे वेदाने म्हटले आहे. अनंत जीव त्यांचेमुळे जगले आहेत. किडा-मुंगीहीत्याविना जिवंत रहाणार नाही. पण त्याचे गांवी तरी ही गोष्ट आहे का ? आपणच स्वप्न निर्माण करतो पण खुद्द आपल्यालाच त्याची कल्पना असते का ? तसेच हा जो परम आकाशात रहाणारा अधिष्ठानरूप अध्यक्ष त्याचा हा एक सृष्टि म्हणजे सहज चमत्कार आहे. त्याचे ठिकाणी कल्पनाही नाही. अशीच ती निर्विकल्प मूलभूत आत्मस्थिती आहे. व त्या ठिकाणी सूक्ष्मतम ज्या लहरी आहेत, त्याचा परिणाम म्हणजे या विश्वाची रचना आहे.

हे नासदीय सूक्त फार प्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदकाळी तत्त्वज्ञानासंबंधी काय प्रकारची विचारसरणी होती, ऋषिप्रणीत कोणता मार्ग ईश्वर साक्षात्काराचा होता. त्यांनी कसा अभ्यास केला, त्यांचे कानावर काय प्रकारचे मंत्र ईश्वर कृपेने आले, याला श्रुति का म्हणतात, हे या सूक्तावरून चांगलेच स्पष्ट होते. ईश्वरप्रणीत वेदमार्ग असलेने या वाङ्मयाला अद्वितीयत्व प्राप्त झाले आहे.

आमचे भगवान् श्री सद्गुरु श्री निंबरगीकर महाराज यांचे सांप्रदायातील तत्त्वज्ञान व उपासना पद्धति ही ऋषिप्रणीतच आहे. याच प्रकारे श्री रघुनाथ प्रियसाधु महाराज, श्री रामचंद्ररावजी महाराज यरगट्टीकर तथा चिमड महाराज, श्री तात्यासाहेब महाराज कोटणीस व माझे प. पू. पितृदेव श्री मामा महाराज केळकर यांनी उपासना केली व आत्मानुभव संपादन केला. आणि हाच आदर्श साधकासमोर ठेवला त्यांचे अनन्य भावाने स्मरण करून, या गुरुपरंपरेतून या महात्म्यांचे कृपेने या नासदीय सूक्तावरील उत्स्फूर्त भावार्थ सांप्रदायिक दृष्टीने आम्हा साधक वर्गाला मार्गदर्शी होऊन, हा प्रकाश आमची आयुष्याची वाटचाल होत असताना आम्हास सतत प्राप्त व्हावा, अशी प्रार्थना करून, चि. केशव वामन आपटे, एम्. ए. पीएच्. डी. यांनी लिहिलेल्या नासदीय सूक्ताचे अर्थावर हा गुंफलेला भावार्थ त्या प्राणेश्वरास सादर समर्पण करीत आहे.

सांगली

दि. ६-१०-६८

दासराम